

Статті та студії

ПРО ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Українське національне краєзнавство поділяється на три основні складові, а саме: географічне, історичне, соціальне краєзнавство. Кожна з цих частин, звісно, має і свій об'єкт вивчення, творячи разом єдиний об'єкт – національне краєзнавство загалом. Перша активна формівна національного краєзнавства – географічне краєзнавство – об'єктом свого вивчення має природу, населення й господарство України. Для історичного краєзнавства об'єктом виступає історія України на тлі загальносвітового перебігу подій, а для соціального – соціальна (активно-перетворювальна) функція людини в Україні, тобто матеріалізована реалізація творчих, господарських прагнень українського громадянина, незалежно від його національної належності (наголосимо на цьому, бо вагу має його діяльність саме на території України), що виявляється в архітектурних об'єктах, літературних, мистецьких творах тощо. Отже, постає законірне питання: чи є (а якщо є – то в чому полягає?) відмінність в об'єктах вивчення цих дисциплін і національного краєзнавства?

Основа українського краєзнавства – це територія, український етнічний простір, що складається з менших розмірами історико-географічних країв. Тобто фундамент його є територія як просторова величина з чітким національним забарвленням. У межах історико-географічних країв, з урахуванням сучасного адміністративно-територіального поділу, виділяються історико-географічні землі, які з певними наближеннями відповідають сучасним адміністративним районам. Найменша ланка, що приваблює

погляд краєзнавця, – поселення (місто, селище міського типу, село, хутір). Така територіальна ієрархія свідчить, що найважливіше правильно окреслити межі такого об'єкта українського краєзнавства, як історико-географічний край, бо територія його визначається з урахуванням власне історичної динаміки цього останнього і, що чи не найголовніше, етнопсихологією населення даної території. Отже, тільки встановивши географічні межі, можна починати змальовувати краєзнавче обличчя території.

Територія є також основою для географії України. Питання полягає лише в її просторових розмірах. Для географії України її природа, населення й господарство цікаві тільки в межах сучасної Української держави і не більш. Аналогічно йдеться й про історію України (ретроспективний розгляд української державності в сучасних територіальних межах), про архітектуру, мистецтво, літературу тощо (і в даному разі лише те, що створено в Україні). Отже, для географії України об'єкт вивчення – уся природа, усе населення, усе господарство держави, а також усе це в межах природно-територіальних і виробничо-територіальних комплексів. Для історії України об'єктом вивчення виступає загальна історія України, або її ретроспективні зрізи на певних часових відтинках. Для мистецтва, культури, освіти України (перелік, звичайно, можна продовжити) об'єкт вивчення – духовно-матеріальні набутки громадянства нашої держави.

Територія в краєзнавстві відіграє роль немовби „кістяка”, на який нарощується все інше. Задля справедливості зазначимо, що

територіальний бік матиме рівнозначну вагу також і для географії, історії тощо. Усе інше (природа, населення, господарство, історія, мистецтво, література, архітектура тощо) для краєзнавства цікавитиме нас саме в чітких межах історико-географічних країв і суцільної української етнічної території, на протипагу сучасним державно-політичним межам для вищезначених дисциплін. Що більше, усі ці складники для географічного краєзнавства передусім мають бути оцінені за конкретними своїми характеристиками. Саме в цьому й полягає особливість об'єкта вивчення краєзнавства, бо об'єкт є специфічним, універсальним своєю суттю, територіальним утворенням, він об'єднує різного походження складові, що разом становлять природно-історично-соціально-територіальний комплекс (зрештою, і сам край є великим природно-історично-

соціально-територіальним комплексом). Цей комплекс у межах певного історико-географічного краю становить систему, що характеризується матерією (природними, виробничими об'єктами, людиною, похідними її соціальної функції), часом (фіксація видимих змін стану матеріальних об'єктів) і простором (територією, на якій відбуваються фіксовані зміни стану матеріальних об'єктів). На нашу думку, для краєзнавства найголовніше це останнє, бо саме воно – те єдине, що визначає побудову системи. Розглядаючи, скажімо, природні об'єкти поза межами історико-географічних країв, не тільки не маємо права, а й просто не зможемо говорити про національне краєзнавство. У цьому разі зрештою повернемося до географії України. Ідентичною буде ситуація й з історичною та соціальною складовими національного краєзнавства.

Виходячи з названих вище складових українського краєзнавства, зауважимо, що об'єкт його вивчення охоплює об'єкти вивчення трьох складових частин його, тобто ця величина, на перший погляд, ніби становить просту суму цих складових. Проте, оскільки вона має інтегруюче начало – територію, то й у цілому ця остання виступає тим інтегратором, який підносить об'єкт національного краєзнавства до інтегрального рівня. Формалізуючи це положення, можна так зобразити об'єкт вивчення українського краєзнавства:

$$O = \int \begin{matrix} \text{max} \\ \longrightarrow \\ \text{min} \end{matrix} \Gamma, J, C \text{ d } S$$

де O – об'єкт вивчення національного краєзнавства; Γ – об'єкт вивчення географічного краєзнавства; J – об'єкт вивчення історичного краєзнавства; C – об'єкт вивчення соціального краєзнавства; S – територія історико-географічного краю; min – нижня межа інтегралу, що є змінною і відповідає розмірові території конкретного історико-географічного краю, тобто дорівнює S ; max – верхня межа інтегралу, що є сталою величиною і відповідає розмірові суцільної української етнічної території (728500 км²).

Принадібно зазначимо, що в краєзнавчій літературі, поряд із поняттям історико-

ДАВНЯ СІТЛИНА

Молодята у весільних костюмах
в одному з буковинських сіл.
Початок ХХ ст.

У рубриці „Давня світлина” репродуковано листівки з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України

географічний край, співіснує рівноієрархічне йому поняття історико-етнографічна область (ця остання все-таки має більше право на життя в етнографічних дослідженнях). Не вдаючись до з'ясування розбіжностей між цими двома поняттями, заакцентуємо на тому, що такі розбіжності не принципові. Виходячи з цього, кожна з історико-етнографічних областей виступатиме історико-географічним краєм, якими є Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Покуття, Поділля, Полісся, Північна Буковина, Північна Бессарабія, Кубань, Пряшівщина. Однак не кожний історико-географічний край є історико-етнографічною областю. До країв залічують Закарпаття, Галичину, Волинь, Київщину, Чернігово-Сіверщину (Чернігівщину), Полтавщину, Запоріжжя, Слобожанщину (Слобідську Україну), Донеччину, Таврію, Крим, Одещину, Херсонщину, Холмщину, Підляшшя, Південну Бессарабію (Ізмаїльщину). Отже, історико-географічні краї та історико-етнографічні області займають терен суцільної української етнічної території, що становить близько 729 тисяч км².

Розглядаючи об'єкт вивчення українського краєзнавства, підкреслимо, що це – системна величина, яка пронизує національну територію генеральним напрямком (українська детермінантна) і дає бачні відгалуження у вигляді згаданих вище його складових. Інакше кажучи, об'єкт національного краєзнавства – це реальна матеріальна система, що об'єктивно існує в ірраціональних межах, які матеріалізуються через національну субстанцію думки. Об'єктом дослідження географії взагалі є інтегрально-загальна система, тобто, за великим рахунком, географічна оболонка. Вичленовуючи компоненти її й наголошуючи на певних часових і просторових межах, дістанемо об'єкти численних суміжних і несуміжних із географією наук. А для українського краєзнавства, що, на нашу думку, входить радше до системи природничо-гуманітарних, ніж суто гуманітарних чи природничих дисциплін, об'єктом виступає інтегрально-унікальний чинник. Складність завдання полягає в тому як, беручи до уваги цю особливість, поєднати феномени явищ і

ДІВЧА СВІТАЛИНА

Дівчата одного з карпатських сіл.
Початок ХХ ст.

процесів, різних і походженням, і величиною. Така, здавалося б, поверхнева незручність розв'язується напрочуд легко: знаменником унікальності є територія, бо тільки окресливши контури об'єкта дослідження, можна почати змальовувати характеристичне обличчя його. Кількість і розміри об'єктів – величина не довільна й не стала, а змінна в просторово-часових вимірах, яка все-таки спирається на конкретне – розміри суцільної української етнічної території. Тому передусім і ставиться завдання просторового окреслення меж (хорологічна характеристика) об'єкта дослідження – історико-географічного краю. У цьому й полягає предмет дослідження національного краєзнавства.

Видається доконечним у контексті повного висвітлення проблеми об'єкта дослідження українського краєзнавства спинитися й на предметі його дослідження.

Це вивчення просторового співвідношення природно-історико-соціально-територіальних комплексів історико-географічних країв у межах суцільної української етнічної території. Тобто, основне з цього погляду – територіальна (просторова) організація українського етнічного масиву. Найперше завдання, що його потрібно розв'язати – просторове окреслення меж вищезначених країв. Слід пам'ятати, що, як і кожна відкрита система, історико-географічний край має тенденцію до розвитку. Тож у даному разі завдання полягає в тому, щоб з'ясувати причини, які призводять до нівеляції країв і цілковитого зникнення їх, або навпаки – до виникнення нових. Це останнє також становитиме предмет дослідження національного краєзнавства.

Українське краєзнавство пояснює сучасний розподіл природно-історико-соціально-територіальних комплексів історико-географічних країв. Картина наявного стану цих країв є результатом впливу багатьох чинників – як природних, так і соціальних, а також економічних і політичних. Маємо призму, крізь яку ретроспективні промені – чинники, заломлюючись, дають картину стану історико-географічних країв на українському етнічному материкові.

Отже, визначивши перелік об'єктів дослідження українського краєзнавства – країв, надзвичайно важливим видається окреслення їхніх меж (як предмет дослідження). Тим більше, що такі межі змінюються в часі. Це завдання визначальне і ним має займатися окремий розділ національного краєзнавства – хорологічне краєзнавство. Таким чином, об'єктом дослідження його є предмет дослідження національного краєзнавства загалом.

Оскільки думки про хорологію в науці не нові (їй присвячували в минулому численні праці), то було б цікаво зіставити хорологію краєзнавства із хорологією, скажімо, Ратцеля. Ратцелівські „землі” як предмет вивчення, на перший погляд, сумірні з нашими краями. Однак вони не однопорядкові за обсягом охоплення. Справді, у Ратцеля „землі” – це природно-територіальні комплекси, для яких верхньою межею поширення є поверхня земного суходолу,

тобто територія загальною площею 149,1 мільйона км². А в даному разі краї виділяються тільки в межах суцільної української етнічної території. По-друге, вони („землі”) мають ширший спектр описуваних проблем (у Ратцеля – це інтегральний результат взаємодії літосфери, гідросфери, атмосфери, біосфери й антропосфери, у нас, згідно зі структурою українського краєзнавства, воно деталізується на історичний і соціальний блоки). По-третє, відмінність полягає, власне, у хорології (в Ратцеля – сутність її в просторовому розміщенні формівних „земель” у межах цих таксономічних одиниць, у нас – просторове окреслення і просторове розміщення наших таксонів – країв у межах суцільної української етнічної території). Так чи інакше, в обох випадках об'єктом вивчення є величина інтегральна стосовно складових. І останнє, можливо, найголовніше: за Ратцелем самі складові мисляться тільки як сумарні у своїх межах величини, тимчасом як у нашому випадку вони постають феноменологічними величинами. Нарешті, розглядаючи суцільну українську етнічну територію, немислимо відривати її од стикових етнічних територій інших народів, бо вона має з ними тісні взаємозв'язки. Так само і її внутрішні наповнювачі – краї постають не абстрактно, а в зв'язках як із самими краями, так і з українською етносферою та з неукраїнськими землями (у разі, коли краї мають окраїнне розташування на суцільній українській території). Тому не відриваємо нашу матерію (етнічну територію, край) від простору (етнічну територію – від неукраїнських земель, краї – від української етносфери).

Ярослав ЖУПАНСЬКИЙ,
засідувач кафедри географії і картографії
України Чернівецького університету,
професор

Володимир КРУЛЬ,
викладач кафедри